

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІ

ЖАРИЯЛАНДЫ
04.02.2022СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/113522/>

ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІ

Мақалада қазақ отбасын бірнеше ғасыр бойы қалыптастыру мәселесі қаралады. Отбасы ұғымы, қоғамдағы өсіп келе жатқан өзгерістермен өзара байланысы сипатталады және талданады. Қазақ халқының тарихындағы отбасылық тәрбие дәстүрлері, ұлттық құндылықтар мен тұрмыстық қажеттіліктер көрсетілген. Қазақ халқының дәстүрлі отбасылық тәрбиесінің негізгі қағидаттары және оған әсер ететін факторлар қалыптастырылды, тәрбие құралдары мен әдістері келтіріледі. Тәрбиелеудегі ата-аналар мен қарттардың рөлі көрсетілген, қоғамдағы өзгерістерге байланысты қарастырылатын отбасылық міндеттер көрсетіледі.

Кілт-сөздер: тәрбие, адамгершілік, зерттеу, білім, проблема.

Отбасы — тәрбиенің басты тірегі және негізгі көзі. Бала алғашқы тәрбие сабақтарын адамның адамгершілігі мен ізгілігіне тәрбиелеу процесінің негізі қалыптасатын отбасында алады. Ұрпақтан ұрпаққа берілетін дәстүрлер мен жоғары идеалдар дәл осы отбасында егіледі және қалыптасады. Адамдар арасындағы өзара түсіністікке апаратын айналасындағыларға деген сүйіспеншілік пен құрмет дәстүрлері де тек салауатты отбасында қалыптасады.

Отбасылық тәрбие тұлғаның өсуі мен дамуына елеулі ықпал ететіндіктен, оны зерттеу әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық зерттеулерде ерекше орын алады. Р.Н.Нұрғалиевтің философиялық сөздігінде «Отбасы» ұғымына мынадай анықтама беріледі: «Отбасы — әлеуметтік бірлестіктің түрі, ерлі-зайыптылар мен туыстық байланыстар одағы, онда ерлер мен әйелдер, ата-аналар мен балалар, аға-інілер мен апа-сіңлілер және бірлескен шаруашылық жүргізетін басқа да қан туыстары бірге жұмыс істейді» [1]. Ж. Қоянбаевтың көзқарасы бойынша, «Отбасы — некемен немесе қан түйісумен байланысты (ата-аналар, балалар және т.б.) бірге тұратын туыстар тобы» [2]. Отбасы бала үшін өмір жолын ашатын ұжым болып табылады, ол арқылы бала қоршаған әлемнің шындығын көреді және ондағы өмір сүруден алғашқы әсерлерін алады.

Қазақ отбасындағы тәрбие белгілі бір ережелерге сүйенді, оларды былайша сипаттауға болады:

Үлкенді құрметтеу туралы ереже. Қазақ халқының ең қастерлі адамдары аталары мен

әжелері болды. «Қарттар бар үй даңқ пен байлыққа толы» деп, оларға ерекше құрмет көрсетілді. Қарттар мен жастар балалары бар туыстарымен қарым-қатынас жасау процесінде өз міндеттерінің мәнін игереді және түсінеді. Мұндай қатынастар ең алдымен «өзара құрметтеу» ұғымымен айқындалады.

Туысқандар арасындағы үлгілі қарым-қатынастар үлкендердің және кішілердің өзара сыйластығы, ұқыптылығы, кішіпейілділігі, қырағылығы, адалдығы, адалдығы және шынайылығы негізінде құрылады. Жас ұрпақтың ойлауы мен мінезінің қалыптасуы оларды қоршаған ортадан алған тәрбиемен және мысалдармен тікелей байланысты. Сондықтан ежелгі заманнан бастап аға және кіші ағайындар мен апа-сіңлілер арасындағы қарым-қатынаста бейбіт қарым-қатынас, келісім, ықылас пен жүректілік уағыздалды. Дастарханның артында бірінші тағамды отырған ерлердің ең үлкені татады. Егер отырғандардың арасында ересек ерлер болмаса, онда үлкен әйел бастайды. Содан кейін ғана жастар тамаққа кірісе алады.

Ересектер (қарттар) мен балалар арасындағы қарым-қатынастың тағы бір маңызды ерекшелігі ретінде жастардың қызмет көрсетуге, үлкендерге көмектесуге үнемі дайындығын атауға болады. Егер ата-аналар қарт болса, оларға қамқорлық жасау балалардың тікелей міндеті болып табылады және оларға, яғни ата-аналарға барынша құрмет пен құрмет көрсетілді. Қазақ отбасында балаға қандай тәрбие бересің, қартайғанда осындай құрметке ие боласың деген ұғым қалыптасты. Халық арасында бұл жөнінде «Не егесің, соны жоясың», «Жас кезінде еңбек етсең, қартайғанда жеміс аласың», және де бұл мақал-мәтелдер қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде кеңінен көрініс тапты.

Үлкендерді құрметтеу және тыңдау дәстүрі де сәлемдесу этикетін қамтиды, өйткені қазақтарда құрметпен қарау сәтінде басталды. Сондықтан халық балалық шағынан бастап сыпайы, құрметпен сәлемдесу дәстүрін қалыптастырады. Өз кезегінде ақсақалмен кездескен кезде немесе басқа ауылдарға барған кезде осындай сәлемдесу жас жігіттің тәрбиелілігін көрсетті.

Қазақтарда үлкендердің жолын кесіп өтуге болмайды, бұл құрметсіз қарым-қатынастың белгісі. Бұдан басқа, әйелдер жасына қарамастан еркек жынысты өкілдерге жол бермеуге тырысады. Мұндай қарым-қатынасқа балаларды ерте жастан бастап оқытады. Сәлемдесудің мәні — бірінші кезекте адамның жағдайын білуге, оның болмысын анықтауға, оған өз сезімдері мен тілектерін білдіруге, бір-бірінен денсаулық пен көңіл-күй туралы сұрауға, сұхбаттасушының өзін қалай сезінетінін білуге, оның өмір сүруіне қуануға және өзінің шынайы тілектерін білдіруге деген ықылас.

Бізде, амандасушылар таныс-білгеніне қарамастан, бірінші болып кішісі құптайды. Біз, өз кезегінде, ұлттық рухымыз бен салт-дәстүрімізді қолдай отырып, халық бастауларына қайта орала отырып, үйде, балабақшада, орта және жоғары оқу орындарында үлкен кішілерге сәлемдесу дәстүрін қайта жаңғыртуымыз керек.

Қазақ халқының байқаушылығы өте жақсы дамыған. Бала тәрбиесіндегі мақал-мәтелдерді, сөздерді, әндер мен сенімдерді пайдалану кезінде сөздердің тікелей

мағынасы ғана емес, сонымен қатар олардың бақылаушылықты тәрбиелеуге бағытталған қасиетті мағынасы да ескерілді.

Отбасылық тәрбиенің дінмен байланысы туралы ереже. Қазақ халқы балаларда халықтық дәстүрлердің негізінде жатқан ар-ождан ұғымын тәрбиелеп, қазақтардың тыныс-тіршілігі процесінде қалыптасқан. Олар кез келген қызметке өте салмақты, олардың барлық әрекеттері Аллаһтың бақылауында екендігіне сенімді болды. Ешкім ештеңе көрмеген, естімеген күннің өзінде де ар-ожданның тазалығы жолдан шығып кетуге мүмкіндік бермеді. Сол себепті есікке құлып ілмеді, күзет қоймады. Тәңірбергенге тәкаппар болып, әркім өз ар-ожданының алдында жауап берді, әркім Аллаһтың ұйқысыз көзі астында екенін білді.

Бірнеше ұрпақ бір отбасымен өмір сүрген кезде аға буын немерелерінің өміріне тікелей қатысты, яғни жас отбасылар балаларды тәрбиелеуде және отбасылық өмірді ұйымдастыруда қолдау мен тәлімгерлікке ие болды. Осылайша отбасылық тәрбие дәстүрі ұрпақтан-ұрпаққа берілді. Халық арасында «Қарттар бар жерде байлық бар» деп айтылады, себебі болашақ ұрпақты оқытуды ұйымдастыру барысында соларға құлақ асқан, жас отбасыларға бала күтімі бойынша дәстүрлер мен талаптарды үйреткен. Жастар барлық отбасылардан бөлек өмір сүруге толық дайын болған соң, оларды ересек өмірге шығаратын.

Қазақ отбасындағы тәрбие әдістері мен құралдары. «Қайырымды сөз — істің жартысы», бірақ ата-аналар мен тәрбиешілердің міндеті балада кішіпейілділік, сыпайылық пен сыпайылық қалыптастыру болып табылады.

Сондықтан баланы қандай да бір әрекеттерді жасаудан сақтандыра отырып, мұндай тыйым салудың себептерін түсіндіру қажет, бұл мұндай әрекеттің қайтадан жасалуының алдын алуға мүмкіндік береді және оны ізгі істер жолына бұруға мәжбүрлейді. Олай болмаған жағдайда, жасалған теріс қылықтардың мәнін түсінбей, бала оларды ұмытып, тағы да осындай іс жасайды.

Сондықтан біз отбасылық тәрбиеге қатысты кейбір тыйымдар мен тәлімгерлердің мәнін түсіндіру дұрыс болады деп шештік. Бұл жерде тыйым салудың өзі ғана емес, оның мәні, сондай-ақ тәрбиелік мәні көрсетіледі. Мысалы, үлкеннің жолын кесіп өтпеуге тыйым салудың екі себебі бар: біріншіден, үлкеннің жолын кесіп өту тәрбиесіздік пен ескермеушіліктің белгісі болып табылады, өйткені үлкенді жіберіп алу — бұл оған құрмет көрсетуді білдіреді. Сондықтан бұл сөздер бірінші кезекте үлкендерге құрмет көрсету үшін айтылады. Екіншіден, үлкеннің жолын кесіп өту — бұл оның осы жолдағы сәтін алып кету деген сөз. Сондықтан ол өзінің наразылығын білдіре отырып, кішкентайының мұндай теріс қылығына ренжіп, қатты алаңдауы мүмкін. Ал үлкендердің батасын алу жастар үшін өте маңызды рөл атқарды. Сондықтан мұндай қылық нәтижесінде екі жақтың да сәтсіздіктеріне әкеп соқтыруы мүмкін.

Тағы бір тыйым қолына сүйенбеу болды. Бұл есепсіз деп саналды, ал жақынының өліміне байланысты адам қолына сүйеніп жылап жіберді. Сондықтан бұл жаман белгіге айналды. Қазақтарда «игі сөз — сәттіліктің жартысы» деген сөз бар. Сондықтан кейбір

әрекеттер теріс деп сипатталды, себебі олар сәтсіздіктерге әкелді, соның салдарынан оларға тыйым салынды.

Осылайша ересектер жастардың өмір жолын бақылап, одан дұрыс, ежелгі дәстүр негізінде қалыптасқан мінез-құлықты талап етті.

Беттеріңді жаппа, жаман болады. Бәріміз де білеміз, беті әдетте өлген адамға жабылады, сондықтан бұл — жаман белгі. Егер сіз үйге кіріп, жабық жүзді жатқан адамды көрсеңіз, сіз кем дегенде үрейленесіз, дабыл қағып қаласыз. Бұл күлкілі болып көрінеді, жайсыздық тудырады. Сондықтан түсінетін адам жатып не ұйықтап жатқан адамның бетін жаппайды. Екіншіден, жабық жүзбен ұйықтау ыңғайсыз, қалыпты тыныс алуға кедергі келтіреді. Сондықтан бұл да балалардың дұрыс өмір салты мен гигиенасын тәрбиелеу болып табылады.

Аққуларды атпа. Аққу қасиетті құс ғой. Егер адам аққуды өлтірсе, ол құдайға құрбандық шалып, міндетті түрде кінәні өтеуге тиіс еді. Егер құрбандық шалмаса, қасіретке тап болуға болатын еді. Сонымен бірге аққу махаббаттың символы болды, өйткені бұл құс жалғыз өмір сүре алмайды. Аққуларды ату жаман белгі болып табылады деп есептей отырып, біз өскелең ұрпақта сұлулыққа деген сүйіспеншілікті, табиғаттың құндылығын түсінуді, оны сақтау мен сақтау ниетін тәрбиелейміз.

Қазақстандық ғалым Г.А.Ақпанбек «барлық белгілердің ғылыми негізі бар» деген қорытынды жасап, оны ғылыми әдістермен дәлелдейді. Мысалы, ең құрметті адамдардың жақсылықтары бізге ауыссын деген сөзді еске алайық. «Ол сияқты болсын!» деп үкім шығара отырып, адамдар сәбиді батырлар, би немесе қасиетті адамдар отырған жерге аз уақыт салып қойды. Әулие адамдар мен данышпандардың ізімен жүруге тырысты. Егер өмір жолында өте жаман адам кездесе, онда «Одан алыс бол», «Оның ізіне түспе» деп айтқан. Бұған қандай негіз бар? Бұл тыйым салуларды бұзу немесе белгілерге сенбеу адам өміріне қалай әсер етуі мүмкін? Мұны халық қайдан біледі? Осы мәселелердің барлығына ғылыми негіздеме беріледі [9].

Қазақ халқының отбасы қатынастарының дәстүрлері мен мәдениеті олардың құқықтары мен міндеттерімен тікелей байланыста құрылады, олар халықта болатын түрлі мақал-мәтелдерді айқын анықтайды. Олар ата-аналардың отбасы алдындағы, тәрбие процесі алдындағы міндеттеріне, олардың өзара қарым-қатынасына қатысты. Мысалы, «Еркекке ұнайтын әйел, халыққа да ұнайды» деген мақал: әйелдің ең жақсысын отбасында алады, ал «Әйелден алыс бол, үш күн бұрын ойланбайтын және еркектен, үш жылға ойланбайтын» деген сөздерден кейін ерлерден өз отбасын міндетті түрде қамтамасыз етуді талап ал «үш күндік мерзім» әйелдер үшін таяу күндері барлық қажетті жағдайды ұйымдастыруды білдіреді. Отбасындағы ер адамның беделі көбінесе оның ақылымен және табысымен қамтамасыз етіледі, яғни ер адам отбасының сұраныстарын қаншалықты толық қанағаттандырады, оның жағдайы соншалықты жоғары. Олай болмаған жағдайда оның беделі төмендейді. Қазақ даналығы «Әйел еркекке қарайды, ал ер адам еденге қарайды» деген оқиғаны да ескерген. «Еденге қарап» қалмас үшін ер адам бәрін үш жылға ойластырып, өз міндеттерін ұмытпауы керек.

Отбасындағы ер адамның беделін сақтау әйелмен де байланысты. Істердегі өзара түсіністік пен өзара көмек жақсы әйелге өз еркегін түзетуге мүмкіндік береді. Сол себепті «Әйел — үйдің әшекейі, ер адам — даланың әшекейі» дейді, ал ер адам далаға қазып алу үшін кетіп бара жатқанда, ал әйел адам олжаны дұрыс басқарады.

«Ақылды еркек халықпен, ақылды әйелі еркекпен кеңеседі». Көріп отырғанымыздай, отбасылық істерде әйелдің күйеуімен әрдайым кеңесуі керек, онда отбасында тәртіп пен ізгі қарым-қатынас болады.

Балалардың бір ата-анасы болғанына қарамастан, отбасылық тәрбиеде балалардың мінезінің қалыптасуындағы айырмашылықты байқауға болады, бұл олардың ерекшеліктерімен байланысты: «Жануардың сыртындағы, ал адамның ішіндегі үлкендігі», яғни әртүрлі факторларға байланысты ұқсас балалар мүлдем әртүрлі қалыптасады. Бұдан басқа, «Жамандықтан жақсылық туғанына қуанба, жақсылықтан жамандық туғанына өкінбе. Шын мәнінде оларды бәрібір өз негізіне тартады» деген сөзі баланың мінезі немесе мінез-құлқы жағынан ата-анасының жалғасы болатынын көрсетеді. Қазақтарда болатын мұндай ережелер халықтың ішкі факторлардың бірі — тұқым қуалаушылықтың баланың қалыптасуы мен өміріне әсерін жақсы түсінгенін көрсетеді. Мұндай дүниетаным баланың қалыптасуындағы перзенттік қасиеттердің маңыздылығын сипаттайды, «Әдемі көргеннен гөрі, әдепті қараған дұрыс».

Сонымен қатар, балалардың қалыптасуындағы айырмашылыққа тағы бір фактор — қоршаған орта мен орта әсер етеді, «Жамандықтан жақсы туады, сенбейсің; ал кейде жақсылықтан сондай жаман туады, тіпті жұмыртқаның да қажеті жоқ».

Тәрбиелеу баланы қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Тәрбиенің нәтижесі — «Жақсы мұғалімнің қағидаттары мен қағидалары жақсы» деп айтылатын адамдардың күш-жігерінің нәтижесі. Сен кімнен үйрендің? Сен не үйрендің? Осындай сұрақтарға жауап ретінде бала тәрбиесіне баға беріп, тиісті қорытынды жасады. Қазақтарда «ескергіштіктің жоқтығы» және «надандық» сияқты сипаттамалар балаға, адамға деген көзқарасына қатты әсер ететін ең теріс тұжырымдардың бірі болды.

Халықта «Егер үлкен ағасы болса — тірек бар, егер кіші ағасы болса — оңай тыныс алады», «Үлкені сөйлесе — кішісі кедергі келтірмейді, ал үлкен сіңлісі — кішкентай болса», «Кішісі ағасына қарап өседі, ал қарындасы — қарындасына қарайды» деп бекер айтылмайды. Туысқандар арасындағы үлгілі қарым-қатынастар үлкендердің және кішілердің өзара сыйластығы, ұқыптылығы, кішіпейілділігі, қырағылығы, адалдығы, адалдығы және шынайылығы негізінде құрылады. Жас ұрпақтың ойлауы мен мінезінің қалыптасуы оларды қоршаған ортадан алған тәрбиемен және мысалдармен тікелей байланысты. Сондықтан ежелгі заманнан бастап аға және кіші ағайындар мен апасіңлілер арасында бейбіт қарым-қатынас, келісім, ықылас пен жүректілік уағыздалды.

Осылайша, кез келген жағдайда қазақ отбасы өз заманының азаматын баладан қалыптастырған тәрбиелеу институты болып қала берді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нурғалиев Р.Н. Философский словарь. — Алматы: Ана-тілі, — 423 с.
2. КоянбаевЖ., ҚоянбаевР.М. Педагогика. — Алматы: Жалын, 1995. — 276 с.
3. Калиев С., Жарыкбаев К. Казахское обучение и воспитание. — Алматы: Санат, 1996. — 350 с.
4. Казахская юрта. Национальное отображение мира // Подготовил: Б.Кайырбеков. — Алматы: Родной яз., 1998. — 80 с.
5. АргынбаевХ.А. Казахская семья. — Алматы: Кайнар, 1996. — 288 с.
6. КайдарА. Каков казахский народ? — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 652 с.
7. Бес ғасыр жырлайды: двухтомник. — Алматы: Жазушы, 1989. — 496 с.
8. Сейдимбек А. Казахский мир. — Алматы: Санат, 1997. — 464 с.
9. АкпанбекГ.А. Есть ли научная основа в казахских традициях? // Ак желкен. — 1995. — № 1. — С. 14-15.
10. Хадисы / Ред. М.Г.Мынбаев. — Т. 1. — Алматы: Жалын, 2003. — 224 с.
11. Кунанбаев А. Слова назидания. — Алматы: Ана-тілі, — 91 с.
12. Баласагунский Ю.Құтты білік. — Алматы: Жазушы, 1986. — 358 б.
13. Осеров Н., ЕстаевЖ. Ислам и традиции казахов. — Алматы: Казахстан, 1992. — 150 с.
14. ЖумабаевМ. Педагогика. — Алматы: Родной яз., 1992. — 160 с.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.